

**BIOMÜXTƏLİFLİYİN TƏDQIQI VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA
MÜHAFİZƏSİNİN STRATEGİYASI**

R.B.ABDULLAYEV
Bakı Dövlət Universiteti

Məqalə biomüxtəlifliyin mahiyyəti, onun mühafizəsi məsələlərinə həsr edilmişdir. Məqalədə biomüxtəlifliyin tədqiqi məsələlərində baza vahidlərinin ayrılmasında növlərə, dayaq vahidi kimi ekosistem biomüxtəlifliyində biotopun növ komponentlərinin qiymətləndirilməsinə üstünlük verilir. Göstərilənlərlə yanaşı, məqalədə Azərbaycan ərazisində biomüxtəlifliyin vəziyyəti, onun dinamikasına ekoloji amillərin təsirinin qiymətləndirilməsi və biomüxtəlifliyin mühafizəsinin elmi əsaslarla konsepsiyası verilmişdir.

Biomüxtəliflik terminini elmdə ilk dəfə görkəmli entomoloq Q.Beyts 1892-ci ildə yazdığı məşhur «Naturalist Amazonda» elmi monoqrafiyasında işlətmişdir.

Adətən orqanizmlərin növ müxtəlifliyi taksonomik vahidlərə görə qiymətləndirilir. Əsasən biomüxtəlifliyin növ səviyyəsində tədqiqinə baza kimi yanaşılır, bu ona görədir ki, növ biomüxtəlifliyin hesablanmasında əsas istinad vahidi kimi qiymətləndirilir.

Biomüxtəliflik konsepsiyasında xüsusi əməyi olan görkəmli tədqiqatçılardan R.Fild, K.Villis, R.Uitteker göstərilər ki, biomüxtəliflik yalnız növ bolluğu fenomeninə deyil, onun inkişafını və formalaşmasını təmin edən tarixi-coğrafi amillərə əsaslanır. Göstərilən nəzəriyyənin işlənməsi zamanı biomüxtəlifliyin baza vahidi anlayışının işlənilib hazırlanması zərurəti yaranır. Bu yanaşmada biomüxtəlifliyin orqanizmlərə növ müxtəlifliyi baxımından tədqiqi zamanı aşağıdakı baza vahidlərinin ayrılması tədqiqatın dəqiqliyinə zəmanət verir.

1. Alfa – biomüxtəliflik – növ bolluğu, adətən vahid sahədə lokal səviyyədə bitki və heyvan növlərinin sayı ilə ifadə olunur.

2. Betta – biomüxtəliflik – hər hansı landşaft daxilində mühit amilləri nəzərə alınmaqla qruplarda növ müxtəlifliyinin inkişaf tendensiyasının tədqiqi.

3. Qamma – biomüxtəliflik – böyük rayonların əsas coğrafi qradientlə differensasiya şəraitində (enlik, yüksəklik, okean-quru) biomüxtəlifliyin tədqiqi.

İkinci yanaşmada lokal səviyyədə dayaq vahidi kimi ekosistem biomüxtəlifliyi adətən biotopun növ komponentləri kimi qiymətləndirilir.

Planetdə kəsad subnivaldan, səhradan başlamış zəngin və mürəkkəb ekosistemə malik olan tropik meşələr, saysız-hesabsız növlərin məskunlaşdığı quru və su ekosistemlərinin areallarıdır. Su hövzələrində ekosistemdə növ bolluğu adətən açıq okean sularından məhsuldar mərc-

an riflərinə doğru artır.

Bioma görə, biomüxtəlifliyin qiymətləndirilməsi regionlarda xüsusi tədqiqatlar tələb edir. Belə ki, həyat fəaliyyətinə görə biomon tiplərinin təsnifatını verərkən orqanizmlərin həyat forması, bitki örtüyü və heyvanat aləminin xüsusiyyətləri və ərazinin iqlim şəraiti nəzərə alınmaqla verilməlidir. Adətən bioma görə biomüxtəlifliyin qiymətləndirilməsi canlı orqanizmlərin fizionomik görkəminə, növün sayına və həyat formasına görə aparılır.

Hazırda Azərbaycanda belə yaşamağa böyük ehtiyac vardır. Azərbaycanın ərazisi böyük bioloji potensialı ilə qonşu respublikalardan xeyli fərqlənir. Burada qismən qorunub saxlanmış ekosistemlər növlərin populyasiyasının ekoloji baxımdan qiymətləndirilməsinə imkan verir. Respublikamızın ərazisində beynəlxalq təbiəti mühafizə təşkilatlarının qəbul etdiyi, müxtəlifliylə fərqlənən nadir növlərin yayılma mərkəzləri mövcuddur. Müasir dövrün nadir inciləri Talışın Azərbaycan hissəsində yayılan dəmirağac, Eldar oyuğunda geniş areala malik olan eldar şamı, Lənkəranda Xəzər şana gülləsi, Böyük Qafqazda şabalıd-yarpaq palıd, Kiçik Qafqazda qırmızı palıd Azərbaycan ərazisinin qiymətli flora növlərindən olub, digər regionlarda analoqu olmayan relict və qiymətli endemlərdir.

Bioloji müxtəliflik – bütün canlı orqanizmlərin və bioloji proseslərin müxtəlifliyidir. Bioloji müxtəlifliyin struktur tərkibləri, genləri, növləri, populyasiyaları, ekosistemləri və təbii prosesləri əhatə edir.

Biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması bütün ölkələr üçün həm iqtisadi (hərçəndi antropogen fəaliyyətin təsiri nəticəsində onlarla iqtisadi əhəmiyyət kəsb edən qiymətli fauna və flora növlərinin artıq nəslə kəsilməmişdir), həm ekoloji (təbii ekosistemlərin qorunub saxlanması) və həm də etik (hər bir ölkədə milliyətindən asılı olmayaraq adamlar planetimizdə keçmiş nəsildən qalan bioloji potensialı gələcək nəsillərə çatdırmağa borcludur) cəhətdən böyük diqqət və qayğı tələb edir.

1972-ci ildə YUNESKO-nun konvensiyasında BMT-nin hüquqi baxımdan mühafizəsinə 108 adda təbiət abidəsi daxil edilmişdir. Bu abidələr heç bir antropogen təsirə məruz qalmamış, öz ilkin flora və faunasını müasir dövrə qədər saxlaya bilmişlər. Əfsuslar olsun ki, qəbul olunan təbiət abidələri siyahısına dünyanın nadir incilərindən olan Göygöl, Abşeronun palçıq vulkanları, karst mağaraları ilə fərqlənən Qərbi Azərbaycan əraziləri salınmamışdır.

Respublikamızda son vaxtlar hökumətin göstərişi nəticəsində ölkənin təbii potensialına xüsusi qayğı ilə yanaşılmağa başlanmışdır. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi biomüxtəlifliyin inkişafına təkan verən bir sıra səmərəli işlər görmüş, meşəsalma işlərini genişləndirməklə, pozulmuş landsaftlarda faunanın ayrı-ayrı növlərinin areallarının bərpasına şərait yaratmışdır.

Azərbaycanda yeni yaradılmış Turizm və Mədəniyyət Nazirliyi Respublikanın böyük maraq doğuran təbii və tarixi abidələrinin axtarışı, tədqiqi və təbii-mədəni irsimizi özündə əks etdirən xüsusi obyektləri xəritələşdirməklə böyük estetik zövqə malik təbii landsaftlarımızı, marşrutlar boyu ekosistemləri, onların malik olduğu biosenozu və biosenozumuzu təşkil edən biomüxtəlifliyi bütün dünyaya çatdırmaq üçün böyük işlər görmüşdür.

Xatırlatmaq lazımdır ki, keçmiş sovet imperiyasının süqutu Azər-

baycana da öz təsirini göstərmişdir. Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyasının Elmi tədqiqat institutlarının əməkdaşları, universitetlərdə müvafiq fakültələrin elmi potensialı ekspedisiyalardan məhrum olduqlarından, ərazinin 20 ilə yaxın bir dövrdə biomüxtəlifliyi haqqında heç bir yeni məlumat əldə edilməmişdir.

Erməni işğalı, regionlara müvəqqəti qaz verilməməsi xeyli bitki və heyvan növlərinin məhv olması ilə nəticələnmişdir. Son vaxtlar Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş Azərbaycan ərazisində geniş sahələrin, müxtəlif landşaft tiplərinin, ayrı-ayrı ekosistemlərinin yanğınlara məruz qalması respublikamızın biomüxtəlifliyinə mənfi təsir göstərmiş, əraziyə məxsus bir çox özünəməxsus növləri kütləvi şəkildə məhv etmişdir.

Göstərilənlərlə yanaşı, Azərbaycanda biomüxtəlifliyin qorunması sahəsində keçən qısa müddətdə az iş görülməmişdir. Fikrimizcə, bütün görülən işlərin və aparılan təşkilatı tədbirlərin səmərəliliyini təbiəti mühafizə baxımından daha yaxşı təşkil etmək üçün biomüxtəlifliyi təşkil edən növlərin mühafizəsi aşağıda göstərilən üç qrupa bölünməklə tədqiq edilməlidir.

1.Yalnız Azərbaycan ərazisində məskunlaşan endemiklər (bura ərazi suları da daxildir);

2.**Marginal** növlər (Azərbaycanın sərhəd rayonlarında və qonşu ölkələrində yayılan);

3.Geniş areala malik növlər (bir neçə ölkə və regionlarda yayılan).

Bu yanaşmada nadir və nəsli kəsilməkdə olan növlərin qorunub saxlanmasının vacibliyik dərəcəsinin əsas göstəricisi onun Azərbaycanın «Qırmızı kitab»ında qeydiyyatda olan statusudur. Həmin statusa görə, ən vacib qorunma tələb edən, nəsli kəsilmək təhlükəsi qarşısında olan növlər birinci kateqoriya, sayı azalan növlər ikinci kateqoriya, nadir növlər üçüncü kateqoriya, təyin olunmayan növlər dördüncü və yeni məskunlaşan növlər beşinci kateqoriya hesab edilməlidir.

Azərbaycan Respublikasında «Qırmızı kitab» nəşr olunub və ərazimizdə yayılan fauna və floranın nadir və nəsli kəsilməkdə olan xeyli növləri haqqında məlumat ictimaiyyətə çatdırılıb. Xatırlatmaq lazımdır ki, respublikamızın malik olduğu endemik növlərin mühafizəsi xüsusi zəhmət və təhlükəsizlik tələb edir. Belə ki, marginal növlərlə fərqlənən fauna və floranın məhv olmasının qarşısını almaq üçün mütləq bir neçə dövlətin birliyi lazımdırsa, «Qırmızı kitab»a düşmüş geniş məskunlaşma obyektinə malik növlərin mühafizəsini təşkil etməkdən ötrü mütləq beynəlxalq əlaqələrin təşkili labüddür.

Azərbaycanın «Qırmızı kitab»ı on illərdən bir buraxıldığından respublika ərazisinin malik olduğu biomüxtəlifliyin ekoloji vəziyyətini özündə əks etdirə bilmir. Bunu nəzərə alaraq mütəxəssislərin və alimlərin məsləhətləri və tədqiqatları əsasında hər il «Qırmızı kitab»a əlavə olunmalı yeni növlərin mətbuatda siyahısının verilməsi yaxşı nəticə verir.

Hazırda Azərbaycan faunası 20000-ə qədər növdən ibarətdir. Fauna biomüxtəlifliyi məməlilərin 100, quşların 357, balıqların 124, suda-quruda yaşayanların və sürünənlərin 67, xərçəngkimilərin 360, həşəratların 15000 növünü özündə birləşdirir.

Xatırlatmaq lazımdır ki, Azərbaycanın «Qırmızı kitabı»na məməlilərin ərazimizdə yayılan 100 növündən 14-ü, suda-quruda yaşayan 67

növ və yarım-növdən 13-ü, ornitofaunanı təmsil edən 357 növdən 36-sı daxil edilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycanın «Qırmızı kitabı»na 414 heyvan, 516 bitki, 17 göbələk növü salınmışdır.

Respublikamızın malik olduğu flora MDB ölkələrinin malik olduğu növlərin 24, Qafqazın zəngin florasının 64 %-i təşkil edir. Azərbaycanda qeydiyyatda alınan 4500-ə yaxın flora növünün 400-dən çoxunun xüsusi mühafizəyə ehtiyacı vardır. Bu növlərin 15 %-i endemik olub, yalnız respublikamızda yayılmışdır.

Azərbaycanda marginal növə aid olub, arealını sürətlə dəyişən heyvanat aləmi içərisində nadir hesab edilən reliktlə və endemik quşlar (tunc, qırqovul), sürünənlər (gürzə, kərtənkələ), məməlilər (arxar, dağ keçisi), balıqlar (nərə, Xəzər minoqu) üzərində monitorinq təşkil edilməli, vaxtaşırı audit aparılmalıdır.

Hazırda bioloji müxtəliflik konsepsiyasının öhdəliyinin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Ümumavropa çərçivəsində landsaftların və bioloji müxtəlifliyin qorunub saxlanması regional əsaslarla koordinasiya olunan proqramı ölkələr arasında əlaqəli şəkildə yerinə yetirilir. Bütün yuxarıda göstərilənləri nəzərə alan Azərbaycanın müvafiq təşkilatları növlərin dayanıqlı inkişafını təmin edən əlverişli təbii şəraiti saxlamaq məqsədilə ətraf mühiti və növlərin əlverişli məskunlaşma mühitini sağlamlaşdırmağa səy göstərməlidirlər.

Son vaxtlar respublikamızda böyük potensiala malik elmi təşkilatlar birlikdə müxtəlif proqramlar və layihələr hazırlayaraq «Beynəlxalq bioloji», «İnsan və biosfer», «BMT-in XXI əsr» və b. proqramlarından irəli gələn məsələlərin həllində xeyli işlər həyata keçirirlər.

Müasir ekologiyanın problemləri içərisində ən kəskin problem bioloji müxtəlifliyin tənəzzülə uğramasından ibarətdir. Belə ki, hazırda dünyada 9000 heyvan, 7000 bitki Beynəlxalq Təbiəti Mühafizə İttifaqının «Qırmızı kitabı»na daxil edilmişdir. Əfsuslar olsun ki, bu problem Azərbaycan biomüxtəlifliyində də qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Biomların müasir vəziyyəti qrupların tarixi inkişafı ilə yanaşı təbii və antropogen təsirin nəticəsidir. Son tədqiqatlar göstərir ki, antropogen amil təbii amilləri xeyli üstələyir. Belə ki, son vaxtlar antropogen amilin qrupların strukturuna göstərdiyi təsir nəticəsində biomüxtəlifliyin növ göstəricilərinin kəskin azalması güclü həyacan doğursa da, hələ axıra kimi qiymətləndirilməmişdir.

Canlı təbiəti-biomüxtəlifliyin mühafizəsinin təşkili geniş tədbirlər kompleksinin hazırlanıb həyata keçirilməsindən, təbii-antropogen pozuntuların təbiətə və ekoloji tarazlığa göstərdiyi mənfi təsirlərin qarşısının alınmasının əsaslı təşkilindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikası təbiətinin həddən artıq müxtəlifliyi çoxsaylı biosenozların areallarının formalaşmasına şərait yaratmışdır. Buna görə respublikanın ayrı-ayrı bölgələrində müasir ekoloji şəraitdə bioloji müxtəlifliyin vəziyyətinin təhlilinə və növlərin statusunun müəyyənləşdirilməsinə böyük ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев Р.Б. Изучение биосенозов – основная задача биогеографии. BDU Xəbərləri №2. 2007.
2. Абдурахманов Г.М., Е.Г.Мяло и др. Биогеография. М.: 2003.

3. Воронов А.Г., Дроздов Н.Н. Биogeография мира. М.: 1985.
4. География и мониторинг биоразнообразия. Сохранение биоразнообразия. М.: Изд-во Нумц. 2002.
5. Леме Ж. Основы биогеографии. М.: 1976.
6. Уеттекер Р. Сообщество и экосистемы. М.: 1980.
7. Петров К.М. Биогеография океана. Санкт-Петербург, 1999.

СТРАТЕГИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ БИОРАЗНООБРАЗИЙ И ЕГО ОХРАНЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Р.Б.АБДУЛЛАЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам значимости биоразнообразий и его охране. В статье предпочитается оценки типов как раздел базовых единиц, опорная единица как типовой компонент биотопа в экосистемах. В статье также освещаются вопросы состояния биоразнообразия, оценка влияния экологических факторов его динамику и научные контексты охраны биоразнообразий в условиях Азербайджана.

EXPLORATION OF BIODIVERSITY AND STRATEGY OF ITS PROTECTION

R.B.ABDULLAYEV

SUMMARY

The article is devoted to essence and protection of biodiversity. In the exploration of biodiversity separation of basis units on species, consideration of ecosystem species of biotope valuation as a bearing point in biodiversity is the main point of the article.

Also in the article scientific conception about the condition of biodiversity, estimation of environmental factors influence on dynamics of biodiversity and its protection in area of Azerbaijan is given.